

Bartoszewicz, Henryk

Obraz kartograficzny miast i miasteczek mazowieckich w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku

Rocznik Mazowiecki 13, 211-228

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk Bartoszewicz

Obraz kartograficzny miast i miasteczek mazowieckich w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku

Mapy małoskalowe i średnioskalowe przedstawiające obraz kartograficzny Mazowsza sporządzone w okresie od XVI do połowy XIX w. zostały omówione syntetycznie, chociaż bardzo ogólnie, w *Atlasie Historycznym Polski*, w tomie *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*¹. Natomiast mapy wielkoskalowe miast i miasteczek mazowieckich nie były nigdy przedmiotem analizy całościowej. Dotychczas jedynie źródła kartograficzne do dziejów Warszawy XVI–XIX w. doczekały się opracowania².

Podjęto także pewne próby dotyczące obrazu kartograficznego Warszawy, Płocka, Rawy i Serocka³. Sporządzenie katalogu i przygotowanie studium źródłoznawczego planów miast i miasteczek mazowieckich, powstałych do końca XIX w. jest zadaniem bardzo trudnym, zarówno ze względu na ich dużą ilość, jak i ogromne rozproszenie w zbiorach archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych. Największy zbiór tych planów z okresu XVIII i 1. połowy XIX w. znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Jednakże kartografika miejskie Mazowsza są przechowywane także w zbiorach innych archiwów, przede wszystkim w Archiwum Państwowym m. st. Warszawy, ale także w Archiwach Państwowych m.in. w: Płocku, Siedlcach, Łomży, a nawet w Krakowie, Łodzi i Bydgoszczy. Ponadto plany tych miast znajdują się w zbiorach bibliotecznych i muzealnych, w tym najwięcej w Bibliotece Narodowej i Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy oraz w Muzeum Narodowym w Warszawie. Ponadto przechowywane są również, zwłaszcza plany drukowane, w zbiorach prywatnych. Należy także pamiętać o zbiorach zagranicznych, głównie w Ro-

¹ *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. VII, *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, pod red. W. Pałuckiego, cz. II, komentarz, indeksy, Warszawa 1973 (dalej: *Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, cz. II), s. 23–26.

² *Ibidem*, s. 121–135; D. Kosacka, *Plany Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich. Katalog*, Warszawa 1970; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy 1809–1916 w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych. Katalog*, Warszawa 1997; B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1655–1814*, Warszawa 1980; *Ibidem*, *Plany Warszawy 1815–1831*, Warszawa 1982.

³ *Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, cz. II, s. 136–142; T. Zagrodzki, *Serock. Studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa–Serock 1993.

sji, Niemczech, Austrii, Szwecji i Francji. W archiwach rosyjskich, zwłaszcza w Moskwie i Petersburgu znajdują się ogromne ilości kartografików mazowieckich; w przypadku Warszawy końca XVIII i 1. połowy XIX w. są to zbiory większe aniżeli znajdujące się w archiwach polskich⁴. Dotyczy to jednak przede wszystkim map wielkoskalowych Warszawy.

Za najstarszy zachowany przekaz kartograficzny dotyczący obszaru miejskiego na Mazowszu możemy uznać mapę wielkoskalową przedmieścia Warszawy — Ujazdowa z 1606 r. wykonaną przez Aleksandra Albertyniego⁵. Do najstarszych miejskich kartografików mazowieckich należy zaliczyć także plan Łowicza zamieszczony w dziele Geорга Brauna, stanowiący połączenie mapy wielkoskalowej i widoku z lotu ptaka⁶. Z 2. połowy XVII w. pochodzą plany wykonane przez kartografa i rysownika szwedzkiego Erika Jönssona Dahlbergha, reprodukowane w dziele Samuela Pufendorfa. Wśród prac Dahlberga do grupy planów miejskich dotyczących Mazowsza możemy jedynie zaliczyć sporządzony w skali 1:4 000 plan Warszawy „*Urbs Varsavia sedes regnum Poloniae ordinaria eo statu representata, quo a S. R. M. Sueciae die 30 Augusti occupabatur*”. Pozostałe prace związane z tym regionem to: panoramy Warszawy i Pułtuska, plany zamków w Łowiczu i Pułtusk, plany bitwy pod Warszawą, plan obozowiska szwedzkiego i polskiego pod Nowym Dworem, plan przejścia wojsk szwedzkich, węgierskich i kozackich przez Wisłę pod Zakroczymiem⁷.

W zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych mazowieckie kartografiki miejskie przechowywane są w Zbiorze Kartograficznym w Oddziale IV, a także w zespołach akt w Oddziałach I, II i III tegoż archiwum. Przeprowadzona kwerenda pozwoliła ustalić, że w AGAD przechowywane są mapy wielkoskalowe 70 miast i miasteczek mazowieckich z okresu od 1745 r. do połowy XIX w. Należy wyjaśnić, że zostały tu uwzględnione kartografiki miejskie tych miejscowości, które otrzymały prawa miejskie przed 1850 r. Do ich identyfikacji wykorzystano przede wszystkim mapy średnioskalowe z końca XVIII i z 1. połowy XIX w., obejmujące swym zasięgiem terytorialnym Mazowsze lub jego większe części. Najbardziej pomocnymi były dzieła nadwornego kartografa króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, Karola de Perthéasa: mapa województwa mazowieckiego (w AGAD znajduje się jej kopia, pochodząca z początku XIX w.)⁸, mapa ziemi liwskiej z 1788 r.⁹ oraz mapa województwa płockiego i ziemi dobrzyńskiej z 1785 r.¹⁰ Ponadto wykorzystano mapy województw i guberni mazowieckich z 1. połowy XIX w.

⁴ B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1655–1814*, s. 6 ; iidem, *Plany Warszawy 1815–1831*, s. 8–12 ; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, op. cit., s. 6–7, 9–10, 17–18.

⁵ AGAD, Zb. Kart., 570–1; D. Kosacka, op. cit., s. 14.

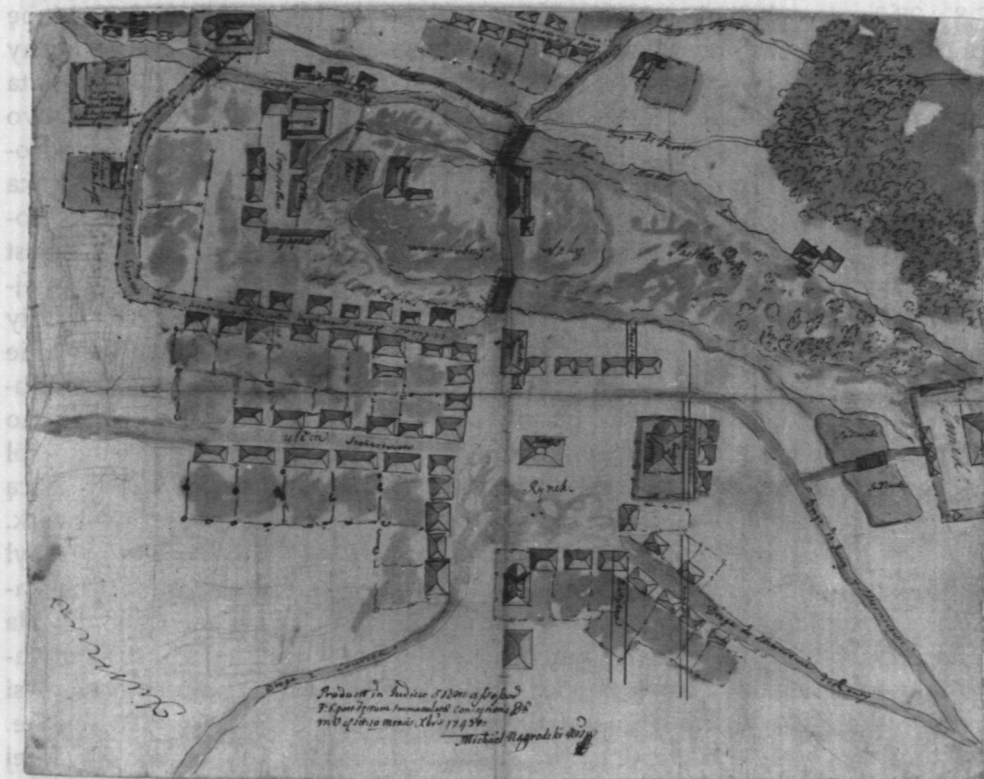
⁶ G. Braun, *Teatri praecipium totium mundi urbium*, t. VI, Kolonia 1618.

⁷ S. Pufendorf, *De rebus a Carlo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem*, Norimbergae 1696.

⁸ AGAD, Zb. Kart., AK 94.

⁹ Ibidem, 43–35.

¹⁰ Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, sygn. B 50.

Plan miasta Bolimowa z 1745 r., Michał Nagrodzki, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze, sygn. 108

Przedmiot niniejszego studium stanowią mapy wielkoskalowe miast i miasteczek mazowieckich (oprócz Warszawy i Płocka) sporządzone w 2. połowie XVIII i w 1. połowie XIX w., w tym głównie te, które pozwalają odtworzyć obraz kartograficzny przedstawianej miejscowości. Z przechowywanych w AGAD 319 planów z tego okresu, dotyczących 68 miast Mazowsza, tylko ok. 15% stanowią plany ogólne, czyli takie, które swoim zasięgiem obejmują całe terytorium miasta i przedstawiają jego rozplanowanie — układ ulic i placów. Dlatego też kartografika te stanowią dosyć ubogą bazę źródłową i mogą pozwolić jedynie na podjęcie próby przedstawienia obrazu kartograficznego najwyżej kilkunastu miast mazowieckich na przełomie XVIII i XIX w. Najbardziej zadawalająca dla niniejszego tematu jest kartograficzna baza źródłowa, oprócz Warszawy i Płocka (w przypadku tych miast podejmowano już wielokrotnie prace związane z przedstawieniem ich obrazu kartograficznego), dotycząca Bolimowa, Mogielnicy, Mszczonowa, Nowego Dworu i Pultuska.

Najstarsza z zachowanych w zbiorach AGAD map wielkoskalowych miast mazowieckich, ukazująca obraz kartograficzny Bolimowa, została sporządzona w 1745 r. wielobarwną techniką rękopiśmienną, na papierze o wymiarach

47,8 x 38,2 cm w skali ok. 1:2 500. Autorem mapy jest Michał Nagrodzki. Mapę opracowano w celu przedłożenia jej sądowi asesorskiemu. Poziom techniczny zaprezentowanej tu sztuki kartograficznej jest dosyć niski, natomiast bogata jest treść mapy. Zasięgiem terytorialnym obejmuje miasto Bolimów, wójtostwo i wieś Bolimowską. Na planie wykreślono sieć ulic, podając ich nazwy oraz drogi, opisując ich kierunki. Od rynku odchodziły ulice: Sochaczewska, Stawska i ulica prowadząca do mostu „prebendowanego” (kościelnego) oraz drogi do: Łowicza, Rawy, Skierniewic i gościńiec do Warszawy, wychodzący z miasta przez most miejski (łączący miasto z wyspą Bugaj) na rzece Rawce, dalej przez most Staromiejski (łączący wyspę Bugaj z Wsią Bolimowską), od którego, za rzeką odchodziły drogi — „od mostu do fary” i „do puszczy”. Pozostałe zaznaczone na planie ulice nosiły nazwy: Kozia, Zatylna i Poprzeczna. Na planie naniesiono zabudowę miasta, opisując ważniejsze budowle, a kościoły dodatkowo zaznaczono kolorem różowym. Na środku rynku znajdował się ratusz, przy rynku kościół św. Anny, a nie opodal kościół św. Ducha i karczma. Między ulicą prowadzącą do mostu kościelnego a rzeką było wójtostwo i należący do niego folwark. Na wyspie Bugaj były położone: karczma i browar. Przy drodze do Rawy był usytuowany zamek, do którego prowadziła droga biegnąca przez most na stawie. Za rzeką Rawką — po prawej stronie od gościńca do Warszawy znajdowała się karczma, a bliżej rzeki młyny, natomiast po lewej stronie, przy drodze „do fary” budynki plebanii i dalej kościół parafialny Bolimowa, położone we Wsi Bolimowskiej¹¹. Za kościołem parafialnym zaznaczono miejscowość Poświętne. Miasto z farą łączyła także ulica prowadząca do mostu kościelnego. Przy tej ulicy znajdował się „budynek bakalarski”¹².

Dwie kolejne mapy wielkoskalowe Bolimowa przechowywane w zbiorach AGAD pochodzą z 1. połowy lat trzydziestych XIX w. Pierwsza z nich, datowana 3 III 1835 r., sporządzona rękopiśmienną techniką wielobarwną, na papierze o wymiarach 56 x 46,7 cm, w skali 1:2 000 przez A. Draca, inżyniera obwodu sochaczewskiego, nosi tytuł „Plan miasta Bolimowa wraz z probostwem zrobiony w celu okazania odległości karczmy na probostwie od miasta”¹³. Druga z nich, datowana 5 XII 1832 r., sporządzona na papierze techniką rękopiśmienną (jednobarwna) o wymiarach 39,8 x 53 cm, w skali 1:1000 przez Jana Łuczaja obejmuje swym zasięgiem terytorialnym tylko część miasta Bolimowa¹⁴.

Obie mapy pozwalają na prześledzenie zmian w topografii, w rozwoju przestrzennym i zagospodarowaniu miasta, jakie zaszły w okresie dziewięćdziesięciu lat. W tym czasie nastąpiły zmiany w hydrografii terenu miasta i jego okolic,

¹¹ O usytuowaniu bolimowskiego kościoła parafialnego pw. Narodzin Najświętszej Marii Panny zob. H. Wajs, *Bolimów w świetle „Regestrum” z 1510 r.*, „Regiony” 1994, nr 3, s. 120–121.

¹² AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze, sygn. 108; H. Bartoszewicz, *Kartografia radziwiłłowska w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. VII, Warszawa 1997, s. 117–118.

¹³ AGAD, Zb. Kart., 49–2.

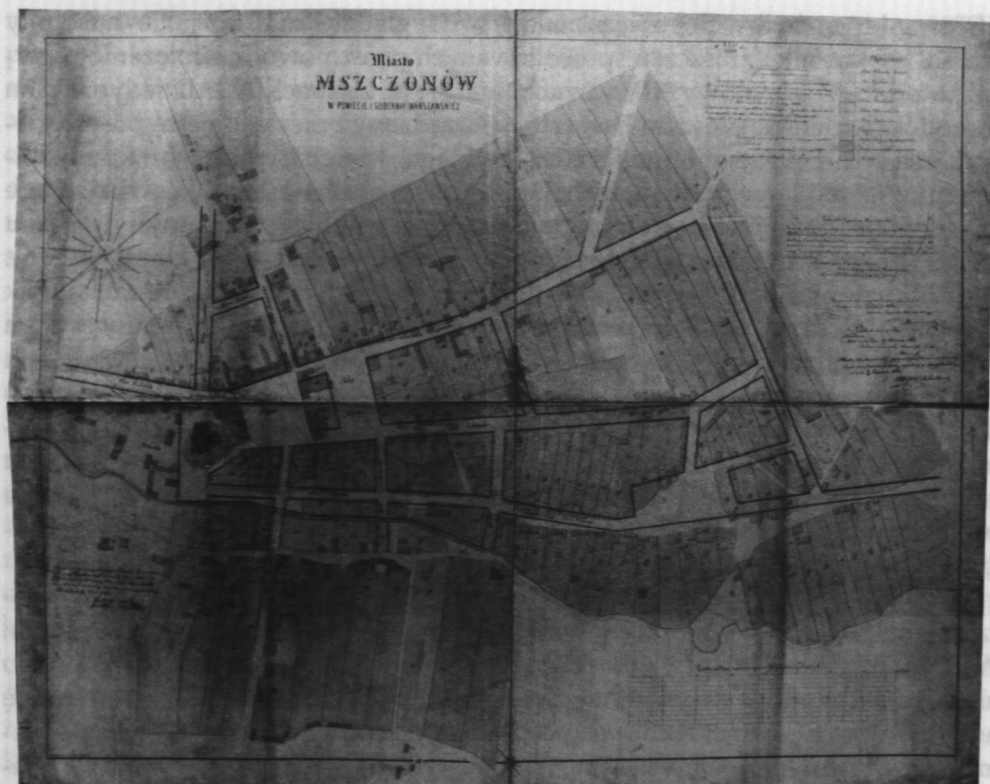
¹⁴ Ibidem, 49–1.

XVIII w. W latach trzydziestych XIX w. od rynku odchodziły ulice: Gęsia (powstała z połączenia dawnych ulic: Stawskiej i Zatylniej), Rawska, Sokołowska (dawna Sochaczewska), Knapska (część dawnej ulicy prowadzącej do mostu kościelnego), dalsza część tej ulicy po uregulowaniu została nazwana ulicą Farną oraz trakt Warszawski. Topografii i nazwy nie zmieniła jedynie położona za kościołem św. Anny ulica Kozia. Dawną ulicę Poprzeczną, po uregulowaniu, przemianowano na Dworską. Ponadto do początku lat trzydziestych XIX w. wytyczono nowe ulice, tj.: Nad Groblą, Senatorską, Zastodole (były to faktycznie dwie ulice o tej samej nazwie) oraz Zatylną, położoną po przeciwnej stronie rynku aniżeli osiemnastowieczna ulica o tej samej nazwie. Wytyczono także drogę łączącą trakt Warszawski, na wysokości karczmy Bugaj, z ulicą Farną. Zaszły poważne zmiany w zagospodarowaniu miasta i jego okolic. Przede wszystkim znacznie wzrosła ilość budynków mieszkalnych, natomiast likwidacji uległ folwark wójtowski. Nastąpiła rozbudowa probostwa przy kościele farnym, m.in. powstała tu karczma „Na Probostwie”. Ponadto w mieście na początku XIX w. istniały dwie inne karczmy, jedna z nich położona przy rynku, a druga na wyspie Bugaj, nosiła tę samą, co i wyspa, nazwę.

Wśród nielicznych zachowanych osiemnastowiecznych źródeł kartograficznych do dziejów miast mazowieckich na uwagę zasługuje, datowany 10 XII 1797 r. plan miasta i najbliższych okolic Nowego Dworu, sporządzony przez geometrę przysięgłego Tymoteusza Nowickiego, rękopiśmienną techniką wielobarwną, na papierze o wymiarach 97 x 61,2 cm, w skali 1:1 625¹⁵. Plan powstał najprawdopodobniej w związku ze zmianą właściciela miasta. W latach 1775–1795 miasto należało do Stanisława Poniatowskiego, podskarbiego wielkiego litewskiego, bratanka króla, a od 1795 r. pozostawało w posiadaniu Ludwika Szymona Gutakowskiego, szambelana królewskiego, członka Rady Nieustającej, prezesa senatu Księstwa Warszawskiego. Plan przedstawia miasto w okresie końcowym jego rozwoju, przypadającym na ostatnie ćwierćwiecze XVIII w. Wówczas powstał tu ośrodek sukieniczy (1778 r.), prowadzony przez rzemieślników niemieckich, a w 1782 r. Nowy Dwór odzyskał prawa miejskie. W końcu XVIII w. przeniesiono parafię z Okunina do Nowego Dworu, po zakończeniu w 1792 r. budowy nowego kościoła.

Plan przedstawia topografię, rozplanowanie przestrzenne i zabudowę miasta. Ukazuje położenie miasta w stosunku do rzeki Narwi. Przedstawia sieć ulic i placów, niestety brakuje opisu ich nazw. W mieście w 1797 r. wytyczony i zabudowany w całości lub częściowo był rynek oraz 12 ulic. Natomiast umieszczone na planie drogi zawierają opisy kierunków — Gościniec Warszawski, drogi: do Okunina, do Góry, do cmentarzy, do przewozu („zwyczajnego, na małą

¹⁵ Ibidem, 341–8: Mappa geometryczna miasta Nowego Dworu, wygony miejskiego, kolonii JP–a Lobsa oraz gruntu i łąk skarbowych przyległych z położeniem ichnograficznym różnego rodzaju placów i ulic, stosownie w numerach, literach i znakach do udziałnego inwentarza z drugą także mapą gruntu, ogrodów i łąk miejskich zgodnego, posesyji dziedzicznej JW–o Ludwika Gutakowskiego podkomorzego W–o Księstwa Littewskiego, starosty kapin[owskie]go, kawalera orderów polskich [...].

Plan miasta Mszczonowa z 1802 r., Fryderyk Schweitzer, AGAD, Zb. Kart. 138–9

wodę”) oraz grobla „z miasta do Kępy”. Na planie opisano — w granicach miasta: „szkołę żydowską” i pompę, a znakiem krzyża wśród zabudowań wyróżniono kościół, blokowo oznaczono pozostałe budynki, a także, podobnie jak i działki, wyróżniono kolorami, zaopatrując je w numery własnościowe; a poza jego granicami — dwa przewozy 1) „zwyczajny na małą wodę” i 2) „w czasie wody, jak być może najmniejsza”. Ponadto poza terenem zabudowy miejskiej plan obejmuje: rzekę Narew i położoną na niej wyspę noszącą nazwę „Kempa Piaszczysta”, łąki miejskie, łąki skarbowe, grunt skarbowy, kolonię Lobsa i kolonię Piaski. Na planie umieszczono inwentarz pomiarowy, w którym wyróżniono własność miejską i skarbową.

Z tytułu planu Nowego Dworu dowiadujemy się, że został on sporządzony jako załącznik do inwentarza miasta oraz że jednocześnie wykonano drugi plan obejmujący swym zasięgiem terytorialnym łąki i ogrody miejskie. Niestety nie zachował się ani inwentarz, ani plan. Zwłaszcza to pierwsze źródło pozwoliłoby na znaczne uszczegółowienie obrazu topograficznego Nowego Dworu z końca XVIII w., prawdopodobnie o nazwy ulic i placów oraz o lokalizację ważniejszych budowli. Nie zachował się także plan ogólny Nowego Dworu z 1. połowy

XIX w., który byłby ilustracją zmian w wyglądzie miasta, jakie nastąpiły w 1813 r. w wyniku zniszczeń spowodowanych przez powódź i oblężenie twierdzy Modlin. Z 1. połowy XIX w. zachował się w zbiorach AGAD jedynie plan „ogrodów w mieście Nowym Dworze”, sporządzony przez geometrę przysięgłego Królestwa Polskiego Hipolita Kossowskiego, wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 35 x 32 cm, w skali 1:1 250¹⁶. W zasadzie nie poszerza on stanu wiedzy o topografii miasta, a jedynie, w stosunku do planu z 1797 r., określa sytuację ogrodów, nie zaznaczonych w źródle z końca XVIII w. Ogrody należące do Nowego Dworu były w 1847 r., prawdopodobnie, tak jak i w końcu XVIII w., położone między: ogrodem kolonii Lobsa, łąkami wsi Góra a pastwiskiem miejskim. Ponadto w zbiorach AGAD zachował się w dwóch egzemplarzach plan niewielkiej części Nowego Dworu, wykonany przez Augusta Zaleszczyńskiego rękopiśmienną techniką wielobarwną na papierze o wymiarach 23 x 33 cm, w skali 1:1 500, który jest kopią planu z przełomu 1851–1852 r., autorstwa geometry Andrzeja Kapelińskiego¹⁷. Plan ten jedynie poszerza naszą wiedzę, w stosunku do wcześniejszych źródeł kartograficznych, o nazwy i usytuowanie trzech ulic: Górskiej, Granicznej i Zatylniej.

W zbiorach AGAD znajduje się mapa wielkoskalowa miasta Mogielnicy, sporządzona 12 VIII 1798 r. przez geometrę przysięgłego Antoniego Bojanowicza. W odróżnieniu od map wielkoskalowych Bolimowa i Nowego Dworu z tego okresu, jest to plan sytuacyjny miasta i okolic, przedstawiający jego zabudowę jedynie schematycznie. Pomimo że został sporządzony w skali ok. 1:5 000 (wielobarwną techniką rękopiśmienną, na papierze o wymiarach 54 x 82 cm), posiada bogatą treść¹⁸. Na planie przedstawiono, chociaż tylko schematycznie, rynek i cztery istniejące wówczas ulice: Świdzińską, Rawską, Wolę i Zamojską¹⁹. W granicach miasta wyróżniono i opisano dwa kościoły katolickie, plebanię, synagogę, pocztę, cegielnię i folwark. Wykreślono sieć hydrograficzną — rzekę Mogielankę i komunikacyjną — gościńce: z Warszawy do Krakowa i do Rawy, drogi: z Jastrzębi do Mogielnicy, z Mogielnicy do Główczyńka, z Otałążka do Mogielnicy. Mapa obejmuje zasięgiem terytorialnym wsie: Jastrzębia, Otałąż, Brzostowiec, Miechowice, Główczynek, Wodziczna oraz folwark Zagórze. Kolorami wyróżniono pola, ogrody, łąki i lasy. Ponieważ mapa powstała po wyroku sądu dotyczącego sporu granicznego, dlatego też zaznaczono szczegółowo wszystkie podziały własnościowe i opisano je zarówno w jej treści, jak i w legendzie.

W 1835 r. została sporządzona przez geometrę przysięgłego Królestwa Polskiego Walentego Wilskiego w skali ok. 1:9 000 mapa wielkoskalowa Mogielnicy, która

¹⁶ Ibidem, 317–143.

¹⁷ Ibidem, 318–30; porównaj z 318–31.

¹⁸ Ibidem, 138–19.

¹⁹ A. Bartoszewicz, *Mogielnica. Z dziejów małego miasta mazowieckiego w późnym średniowieczu*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1997, nr 1, s. 223.

nie zachowała się, ale która była później wielokrotnie kopiowana, m.in. w 1852 r. przez Aleksandra Serwatowicza²⁰ oraz w 1920 r.²¹ i w 1921 r.²² Mapa zasięgiem swoim obejmowała miasto i jego grunty oraz grunty kościelne i wójtowskie, a także lasy miejskie i wójtowskie. Na planie tym zaznaczono rynek i ulice oraz sieć hydrograficzną — rzekę Mogielankę i komunikacyjną — drogi. Zabudowę przedstawiono blokowo, wyróżniając kościół. Kopie z 1920 i 1921 r. zawierają tę samą treść, która zachowała się w opisie kopii z 1852 r., znajdującym się w inwentarzu archiwalnym Zbioru Kartograficznego AGAD.

Najstarsza zachowana mapa wielkoskalowa Mszczonowa pochodzi z 1802 r. i, pomimo że została sporządzona po pożarze w 1800 r. to możemy przyjąć, że przedstawiony na niej obraz kartograficzny miasta nie odbiega od kształtu tej miejscowości w końcu XVIII w.²³ Autorem jej jest konduktor kameralny Fryderyk Schweitzer. Mapę wykonano wielobarwną techniką rękopiśmienną, na papierze o wymiarach 146 x 134 cm, w skali 1:5 000. Zabudowę miasta przedstawiono jedynie schematycznie, nie podając nazw ulic, wyróżniono kościół (znakiem krzyża) i ratusz (rysunkiem). Zaznaczono rzeczkę Okrzeszę i cmentarz. Ponadto na planie zaznaczono i opisano położone na gruntach miejskich: cegielnię, wiatrak, strażnicę, oraz drogi i mosty. Tylko w przypadku dwóch dróg opisano ich kierunki: 1) drogi krajowej do Warszawy i 2) drogi do Badowa Górnego.

Pozostałe trzy mapy wielkoskalowe Mszczonowa, znajdujące się w zbiorach AGAD, powstały na początku 2. połowy XIX w. i prawdopodobnie wszystkie po pożarze, który w dniu 9 X 1862 r. prawie całkowicie zniszczył miasto; ocalało tylko 30 budynków. Przy czym pierwsza z nich autorstwa inżyniera Ludwika Gaszyńskiego, datowana 15 III 1869 r. jest drugą kopią dzieła kartograficznego wykonanego przed 1824 r. przez nieznanego autora. Pierwsza kopia była sporządzona 17 II 1824 r. przez inżyniera województwa mazowieckiego Szejnberga²⁴. Porównując tę mapę z wykonaną wcześniej — w 1864 r. przez Leona Borzęckiego, na podstawie oryginału z 1862 r. nieznanego autora²⁵, możemy stwierdzić, że obraz kartograficzny miasta na mapie Gaszyńskiego z całą pewnością przedstawia układ przestrzenny i zagospodarowanie Mszczonowa z początku XIX, a może nawet z końca XVIII w. Porównanie jest tym łatwiejsze, że obydwie mapy posiadają tę samą skalę — ok. 1:1 000. Mapa Gaszyńskiego przedstawia

²⁰ AGAD, Zb. Kart., 42–22, ark. 1. Plan zaginął w l. 1965–1989.

²¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), sygn. 268, npag.: Kopia planu miasta Mogielnicy Powiatu Grójeckiego, Ziemi Warszawskiej, 12 kwietnia 1920. Mapę tę sporządzono wielobarwną techniką rękopiśmienną, na kalce technicznej o wymiarach 68,8 x 49,1 cm, w skali 1:10 000.

²² AAN, MSW, sygn. 268, npag.: Plan miasta Mogielnicy, 2 IV 1921. Mapę tę sporządził S. Stencel, na podstawie kopii planu Jana Wolskiego wykonanej w 1852 r. Kopię Stencel wykonał wielobarwną techniką rękopiśmienną, na kalce technicznej o wymiarach 87 x 54 cm, w skali 1:10 000.

²³ AGAD, Zb. Kart., 138–9. Plan nosi datę: 27 I 1802 r.

²⁴ Ibidem, 46–19. Plan sporządzono wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 121 x 92,8 cm.

²⁵ Ibidem, 46–18. Plan sporządzono wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 120 x 95 cm.

układ przestrzenny miasta z 1. połowy XIX w., na który naniesiono projekt zmian, przewidziany do realizacji przy odbudowie Mszczonowa po pożarze w 1862 r. Propozycje te przybrały kształt planu regulacyjnego, przedstawionego na mapie Borzęckiego. W 1. połowie XIX w. Mszczonów składał się z rynku oraz 6 ulic, w tym 4 odchodzących od rynku: Wiskitskiej, Słabomirskiej, Radziejowskiej i Rawskiej oraz Końskiej i Kościółkowskiej. Od ulicy Radziejowskiej odchodziły dwa trakty: 1) Warszawski i 2) opisany jako „Stary”.

Na mapie Gaszyńskiego wyróżniono rysunkiem schematycznym i opisano kościół i probostwo. Kolorami wyróżniono i opisano w legendzie podziały własnościowe, tj. własność: wójtowską, wojskową, kasy miejskiej, obywatelską, kościelną i żydowską; na planie umieszczono numery własnościowe. Analogicznie wyróżniono zabudowę, dzieląc ją na budynki: murowane, drewniane, stajnie i obory oraz stodoły.

Na planie regulacyjnym Mszczonowa z 1862 r., zachowanym w kopii z 1864 r. zostały wytyczone nowe ulice, których projekt przedstawia mapa Gaszyńskiego, ale bez podania ich nazw. Na planie regulacyjnym zaznaczono i opisano, oprócz rynku i ulic znajdujących się na mapie w kopii Gaszyńskiego, Rynek Nowy, oddzielony od rynku jednym rzędem zabudowy (w końcu XVIII i w 1. połowie XIX w. był to plac nie zagospodarowany i nie posiadający nazwy) oraz ulice: Kościelną, Nową i Zduńską. Ulica Kościółkowska została przemianowana na Grójecką. Ponadto między rynkiem a kościołem na planie naniesiono projekt ulicy, nazwanej roboczo „nowo projektowaną”. Uwagę zwraca podwójny rysunek, którym zaznaczono kościół — na schematyczny rysunek przedstawiający przekrój poziomy kościoła spalonego podczas pożaru w 1800 r. naniesiono rysunek schematyczny projektu nowego kościoła.

Ponadto z początku 1. połowy XIX w. zachowała się trzecia mapa wielkoskalowa Mszczonowa przedstawiająca tylko część miasta. Plan ten sporządzony przez budowniczego guberni warszawskiej Ludwika Bethiera w skali ok. 1:1 000, na papierze o wymiarach 54,4 x 32,8 cm, zasięgiem terytorialnym obejmuje rynek i ulice: Wiskitską, Radziejowską i Końską. Pomimo że nie jest to plan ogólny i powstał po 1850 r., a dokładnie po 1853 r., to zasługuje na uwagę ze względu na swoją treść — naniesiono na nim projekt budowy nowego kościoła. Autorem projektu był Antoni Urbanowicz. Kościół miał stanąć przy ulicy Radziejowskiej, u zbiegu z traktem Warszawskim, czyli w innym miejscu aniżeli to, na którym do pożaru w 1800 r. stał poprzedni²⁶. Projektu tego nie zrealizowano. Kościół odbudowany po 1862 r. stanął na miejscu, gdzie stała świątynia spalona w 1800 r.

W przypadku kolejnych kilku miast i miasteczek mazowieckich, zachowały się jedynie plany ogólne z 1. połowy XIX w. Szczególnie bogata z tego okresu jest kartograficzna baza źródłowa do dziejów: Pułtuska, Tarczyna, Błonia i Bielska. Natomiast brak jest XVIII-wiecznych map wielkoskalowych tych i innych miast mazowieckich. Najobszerniejszą zachowaną dokumentację kartograficz-

²⁶ Ibidem, 29–5.

ną, wykonaną w 1. połowie XIX w. posiada Pułtusk. Jednakże obraz topograficzny miasta w XVIII w. został przedstawiony w monografii poświęconej dziejom Pułtuska, na podstawie najstarszego zachowanego opisu z 1729 r., sporządzonego przez Komisję Generalną Pułtuską w czasie wizytacji kolegiaty²⁷. W tej samej pracy omówiono także treść najstarszej znanej mapy wielkoskalowej Pułtuska, sporządzonej w 1803 r., która niestety zachowała się jedynie w kopii z 1926 r., przechowywanej w zbiorach kartograficznych Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej²⁸.

W zespole akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych znajduje się sześć map wielkoskalowych obejmujących swym zasięgiem miasto lub jego znaczną część, sporządzonych między 1811 a 1824 r.²⁹ Niniejsza baza źródłowa pozwala na przedstawienie obrazu kartograficznego Pułtuska w 1. połowie XIX w., który jedynie może stanowić uzupełnienie obrazu zawartego na mapie z 1803 r. Mapy z zespołu KRSW różnią się pod względem wartości kartograficznej; niektóre z nich zostały wykonane odręcznie, inne to profesjonalne dzieła kartograficzne. Wszystkie natomiast posiadają bogatą w treść topografię miasta.

Najstarsza z tych map, z 1811 r., to schematyczny, odręczny plan miasta, wykonany jednobarwną techniką rękopiśmienną (atramentem i ołówkiem), na papierze o wymiarach 34,5 x 40 cm. Pomimo niedokładności rysunku na planie zaznaczono sieć hydrograficzną (rzekę Narew, ramię rzeki Narwi, zwane Narewką i ramię rzeki Narwi, łączące Narew i Narewkę) oraz komunikacyjną — drogi do: Warszawy, Nasielska, Ciechanowa, Różana i Makowa. Sieć ulic, pomimo pewnych niedokładności, została częściowo przedstawiona i opisana — rynek oraz ulice: Stare Miasto, Mostowa, Waliszewo oraz „mała ciasna uliczka Waliszewo”. Ponadto na planie zaznaczono: zamek, oficyny, ratusz, pocztę, kościół farny, kanonię oraz klasztory: Benedyktynów, Reformatów i Panien Miłosierdzia, a także przedmieście Rybitwy i obszar miasta przeznaczony na rewir dla ludności żydowskiej³⁰.

Druga w układzie chronologicznym mapa wielkoskalowa Pułtuska została sporządzona w 1816 r. wielobarwną techniką rękopiśmienną (tuszem i akwarelą), na papierze o wymiarach 45 x 27 cm. Na planie zaznaczono sieć hydrograficzną (rzekę Narew i jej odnogi) i sieć komunikacyjną. Dokładnie przedstawiona sieć placów i ulic nie została opisana, z wyjątkiem rynku i ulicy Koziej.

²⁷ J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, J. Szczepański, *Dzieje miasta Pułtuska*, Warszawa–Pułtusk 1992, s. 37–38. Opis nosi tytuł *Konotacja kamienic i placów miasta Pułtuska*.

²⁸ *Ibidem*, s. 38. Mapa ta nosi tytuł „Plan dawniej biskupiego teraz królewskiego miasta Pułtuska wymierzony i zrysowany w roku 1803”. Został on sporządzony w okresie okupacji pruskiej, po dokonaniu w 1796 r. przez króla pruskiego sekularyzacji dóbr kościelnych, w tym miasta Pułtuska.

²⁹ *Katalog rysunków architektonicznych z akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Rysunki architektoniczne, plany urbanistyczne, varia z lat 1800–1868*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1974, s. 277–279, poz. kat. 874–879.

³⁰ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), sygn. 4480, npag. Mapa jest załącznikiem do pisma prefekta departamentu plockiego do ministra spraw wewnętrznych w sprawie wyznaczenia rewiru dla ludności żydowskiej z 13 XII 1811 r., *ibidem*, npag.

Wszystkie ważniejsze budowle w mieście zaznaczono rysunkiem schematycznym, wyróżniono kolorem i opisano na planie ich nazwami bądź literami, a objaśnienie liter umieszczono w legendzie. Na tej postawie możemy odczytać topografię: zamku (pałacu biskupiego), ogrodu, spichlerza, oficyny, ratusza, domu emerytów, wikariatu, seminarium, domu emerytalnego (dla księży), kościoła parafialnego (farnego), kościoła św. Marii (NMP), klasztorów: Benedyktynów i Panien Miłosierdzia, bożnicy, szpitala św. Łazarza, szkoły, poczty, więzienia i żup (magazynu soli)³¹.

Kolejne dwie mapy wielkoskalowe Pułtuska wzbogacają wiedzę o obrazie kartograficznym miasta w stosunku do wcześniejszych kartografików. Doskonała jest także ich technika wykonania. Pozwalają na dokładniejszą lokalizację ważniejszych budowli w mieście, przede wszystkim ze względu na wykreślenie pełnej sieci ulic i opisanie ważniejszych z nich nazwami. Pierwsza z tych map została sporządzona w 1821 r. przez Antoniego Piotrowskiego wielobarwną techniką rękopiśmienną (tuszem i akwarelą), na papierze o wymiarach 23,8 x 37,4 cm³². Drugą zaś wykonano w 1824 r. w Biurze Budownictwa Generalnego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji³³. Ponadto należy jeszcze odnotować dwie inne mapy z zespołu KRSW, przechowywane w Oddziale Kartografii AGAD: plan obszaru położonego pomiędzy odnogą rzeki Narwi i traktem Petersburskim, sporządzony w 1823 r. przez Ignacego Hincza³⁴ i odłączony plan śródmieścia z 1824 r.³⁵

Przedstawione źródła kartograficzne dosyć dokładnie ukazują topografię Pułtuska między 1811 a 1824 r. Centralny punkt miasta stanowił duży rynek w kształcie wydłużonego prostokąta, który od północy zamykała kolegiata (kościół farny). Obok fary znajdowała się dzwonnica oraz budynki kościelne: kanonii, wikariatu, seminarium i domu dla księży emerytów. W środku rynku stał ratusz. Część rynku, między ratuszem a pierzeją południową rynku, była przeznaczona na plac targowy. Między południową pierzeją rynku a zamkiem (pałacem biskupim) znajdowały się budynki należące do zamku: oficyny i spichlerz. Przy zamku był kościół św. Marii Magdaleny. Na zapleczu zamku znajdował się ogród. W południowej części rynku usytuowany był dom emerytów, a za nim w stronę odnogi Narwi szpital św. Łazarza. Spośród zaznaczonych na planach ulic w części miasta na wyspie opisano nazwami następujące ulice: Kościelną, Publiczną, Senatorską (te trzy ulice odchodziły od rynku w kierunku zachodnim), Krzywe Koło, Kotlarską, Tylną, Mostową (przy moście Kozackim

³¹ Ibidem, sygn. 4482, k. 17. Mapa jest załącznikiem do pisma prefekta departamentu płockiego w sprawie wytyczenia rewiru dla ludności żydowskiej z 29 VI 1816 r., ibidem, k. 15.

³² Ibidem, sygn. 4485, k. 214. Mapa jest załącznikiem do pisma Komisji Województwa Płockiego w sprawie wyznaczenia rewiru dla ludności żydowskiej z 30 X 1921 r., ibidem, k. 208.

³³ AGAD, Zb. Kart., KRSW, sygn. 4487. Mapa wyłączona z akt i przechowywana w Oddziale Kartografii AGAD. Była załącznikiem do brudnopisu KRSW do księcia namiestnika w sprawie rozszerzenia rewiru dla ludności żydowskiej z dnia 17 V 1825 r.

³⁴ Ibidem, sygn. 4486.

³⁵ Ibidem, sygn. 4487.

na odnodze rzeki Narwi), Kozią, Garbarską, Waliszewo Duże, Waliszewo Małe, Ciasną, Małą i Wąską. Między ulicą Krzywe Koło a zaznaczoną, ale nie opisaną na planach, ulicą Bernardyńską, nad odnogą Narwi znajdował się klasztor Bernardynów. Na wysokości tego klasztoru, na odnodze rzeki Narwi znajdował się most Bernardyński. Ponadto na wyspie była bożnica. Od rynku biegła na wschód ulica Rybicka, która kończyła się mostem na rzece Narwi. Za tym mostem, po drugiej stronie rzeki było przedmieście Rybitwy. Część ulic na tym obszarze miasta zaznaczonych na planach nie została opisana nazwami, m.in. ulica Zamkowa.

Za odnogą Narwi, powyżej traktu Petersburskiego, biegnącego w kierunku Warszawy, a rzeką Narwią znajdowało się Stare Miasto. Sieć ulic w tej części Pułtusza zaznaczona na mapach z lat 1811–1824 nie została opisana, z wyjątkiem dwóch ulic: Reformackiej i Stare Miasto, pomimo że mapa z 1824 r. dla tego obszaru ma charakter planu regulacyjnego³⁶. Natomiast według opisu na mapie wielkoskalowej Pułtusza z 1803 r. na Starym Mieście były następujące ulice: Podgórze, Górecka, Stare Miasto, Reformacka, Panny Marii, Winnicka i Solna³⁷. Ulica Stare Miasto przechodziła w drogę prowadzącą do przewozu na rzece Narwi. Po drugiej stronie Narwi, przy drodze prowadzącej od przewozu znajdował się dom przewoźników. Na mapach z lat 1811–1824 na Starym Mieście wyróżniono rysunkiem i opisano ważniejsze budowle: kościół i klasztor Panien Miłosierdzia, klasztor Księży Reformatów wraz z kościołem, kościół NMP oraz magazyn soli. Na północ od Starego Miasta między odnogą rzeki Narwi a traktem Petersburskim, w stronę traktu do Płocka w końcu XVIII i na początku XIX w. zaczęło powstawać przedmieście Pułtusza, którego szybki rozwój nastąpił w dobie konstytucyjnej Królestwa Polskiego³⁸.

Ponadto należy odnotować zmiany w sieci komunikacyjnej miasta, głównie w nazewnictwie, zaznaczone na mapach wielkoskalowych Pułtusza z lat 1811–1824. Droga opisana na mapie z 1811 r. jako prowadząca do Warszawy, a w przeciwnym kierunku do Makowa i Różana, na mapie z 1821 r. nosi już nazwę traktu Petersburskiego. Na drugiej z tych map zaznaczono i opisano także trakt do Płocka, od którego odchodziły drogi w trzech nie opisanych kierunkach oraz droga z przedmieścia (od traktu Petersburskiego), biegnąca obok folwarku rządowego Górki.

Dwie mapy wielkoskalowe Tarczyna z 1. połowy XIX w., zachowane w zbiorach AGAD, pozwalają na możliwie dokładne przedstawienie obrazu kartogra-

³⁶ Ibidem. Sporządzenie planu regulacyjnego było najprawdopodobniej związane z wyznaczeniem w tej części miasta rewiru dla ludności żydowskiej.

³⁷ J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, J. Szczepański, op. cit., s. 38.

³⁸ Ibidem, s. 61–62. R. Kołodziejczyk pisze, że Pułtusk położony na ważnym strategicznie i gospodarczo szlaku komunikacyjnym — trakcie Petersburskim, w l. 1815–1830 rozwijał się wyjątkowo szybko. W tym czasie osadzono tu grupę sukienników z Pomorza. W 1826 r. z inicjatywy Stanisława Staszica powstał plan osady fabrycznej z wycyzeniem działek pod zabudowę oraz ogrody na obszarze Starego Miasta i folwarku rządowego Górki, usytuowanego pomiędzy ulicą Warszawską a kościołem NMP. Dokonano zabudowy i modernizacji ulic i placów, wprowadzono oświetlenie miasta. Dla sukienników zbudowano folusz w Świeżewie oraz 11 domów mieszkalnych.

ficznego tego miasta w 1. połowie XIX w. Pierwsza z nich została sporządzona w VI 1822 r. przez Józefa Bojarskiego wielobarwną techniką rękopiśmienną, na papierze o wymiarach 64,5 x 100 cm, w skali 1:1 000³⁹. Natomiast drugą, 13 IX 1847 r., wykonał inżynier Jan Wolski wielobarwną techniką rękopiśmienną, na papierze o wymiarach 38,3 x 51,4 cm, w skali ok. 1:1 000⁴⁰.

Obie mapy swoim zasięgiem obejmują cały obszar miasta w ówczesnych jego granicach. Tarczyn w 1. połowie XIX w. był położony na traktzie z Warszawy do Krakowa. Z tego miasta prowadziły także zaznaczone na mapach drogi do: Grójca, Komornik i Drozdów. Od położonego centralnie rynku odchodziły cztery ulice: Krakowska (w 1847 r. nazywana Grójecką), Mszczonowska i Warszawska, Ciasna (występuje tylko na mapie z 1822 r.). Piątą ulicę od rynku (w dwóch kierunkach — północno-wschodnim, do Warszawy i w południowo-zachodnim, do Krakowa) na planie z 1822 r. opisano jako trakt Główny, a na mapie z 1847 r. jako trakt Krakowski (tylko w kierunku Warszawy; w kierunku Krakowa trakt zmienił bieg i prowadził przez rynek, po przekątnej, z północy na południe, a od rynku ulicą Grójecką). W mieście było jeszcze sześć ulic, z których pięć opisano nazwami: Błońska, Zatylna, Ogrodowa, Kościelna i Stodolna. Na mapie z 1822 r. kolorami, objaśnionymi w legendzie, wyróżniono — domy: murowane, rządowe drewniane, kościelne drewniane, gminno-miejskie drewniane oraz place (działki): rządowe, kościelne, gminno-miejskie i puste. Z kolei na obydwu mapach opisano ważniejsze budowle w mieście. Przy rynku były położone: kościół, ratusz, poczta, karczma i pompa. Oprócz tej przy rynku, w mieście znajdowały się jeszcze cztery karczmy: dwie przy ulicy Grójeckiej, trzecia przy ulicy Błońskiej, należąca do „Pana Kurnatowskiego” i czwarta przy trakcie Krakowskim (w kierunku Warszawy). Ponadto na mapach zaznaczono i opisano: szkołę (przy ulicy Krakowskiej, później nazwanej Grójecką), dwie kuźnie (przy ulicy Kościelnej), stajnie (przy ulicy Grójeckiej), szlachtuz, czyli ubojnię i młyn nad stawem (u wylotu ulicy Grójeckiej), przez który przepływała rzeczka Tarczynka, na mapach zaznaczona, ale nie opisana.

Z 1. połowy XIX w. zachowały się w zbiorach AGAD trzy mapy wielkoskalowe Błonia. Jednakże tylko jedną z nich możemy uznać za ogólny plan urbanistyczny. Mapa ta sporządzona w 1827 r. przez Michała Grabskiego jest kopią mapy powstałej w 1820 r. Została ona wykonana rękopiśmienną techniką wielobarwną na papierze o wymiarach 135 x 126,2 cm, w skali 1:1 000⁴¹. Druga mapa z 1822 r. obejmuje całe „terytorium miasta Błonia”, czyli oprócz obszaru zabudowanego, także własność ziemską (pola, łąki i pastwiska), należąca do miasta. Na mapie tylko zaznaczono granice zabudowy miasta, natomiast nie wypełniono tej części mapy treścią, taką jak: ulice, place, działki, zabudowa i zagospodarowanie (zaznaczono tylko wiatraki). Wykreślono sieć hydrograficzną

³⁹ AGAD, Zb. Kart., 369–9.

⁴⁰ AGAD, KRSW, sygn. 1889, k. 198–199. Mapa jest załącznikiem do protokołu uzasadniającego potrzebę robót brukarskich z 14 VIII 1847 r., ibidem, k. 98.

⁴¹ AGAD, Zb. Kart., 42–6.

i komunikacyjną (drogi), ale nie opisano ich. Natomiast zaznaczono i opisano granice własności miejskiej⁴². Trzecia z zachowanych map Błonia, sporządzona w 1843 r., jest planem urbanistycznym, ale obejmuje swym zasięgiem tylko południową część miasta⁴³.

Błonie w 1. połowie XIX w. było położone przy trakcie biegnącym z Warszawy przez Łowicz do Kalisza, nad rzeką Osiek. Oprócz traktu Warszawskiego z Błonia prowadziły drogi do: Grodziska, Radomic, Tarczyna, Jaszczyc, Bolimowa, Kopytowa i Rokitna. Od położonego centralnie rynku odchodziły ulice: na północ — Warszawska, a w 1843 r. także równoległa do niej Podlecka, na południe — Łowicka, na wschód — Końska (w 1843 r. nazywała się Kopska) i Rokicka oraz na zachód — Poznańska i Ślepa. Ponadto z południa na północ prowadziły ulice: Bolimowska (na mapie z 1843 r. nosiła nazwę: jej 1) odcinek między ulicą Kościelną a mostem na rzece — „ulica do mostu”, a 2) odcinek za rzeką przechodził w drogę Bolimowską), Szkolna, Tylna, Jagłana, Dunaj, Morgowa i Wierzbowa, a ze wschodu na zachód: Senatorska (na mapie z 1843 r. odcinek tej ulicy między Łowicką i „ulicą do mostu”, nosił nazwę ulicy Kościelnej). Zaznaczono i opisano także Rynek Nowy, usytuowany między „drogą do mostu” i rzeką, przeznaczony na plac do handlu końmi i bydłem. Na mapie z 1827 r. zaznaczono działki i opisano je numerami własnościowymi. Budynki wyróżniono kolorem różowym. Na środku rynku znajdował się ratusz. Kościół i budynki, ogród i stawy należące do parafii były usytuowane przy ulicy Kościelnej. Na mapie zaznaczono rysunkiem sześć wiatraków, w tym cztery na północ od miasta (trzy powyżej traktu Warszawskiego, a jeden poniżej tegoż), piąty przy drodze Bolimowskiej (za rzeką), szósty w miejscu, gdzie ulica Rokicka przechodziła w drogę do Kopytowa i Rokitna (w rozwidleniu tych dróg). Zaznaczono i opisano cmentarz, położony za rzeką, na północ od drogi Bolimowskiej. Na mapie z 1843 r. zaznaczono również: karczmę Starą, przy ulicy Senatorskiej i położoną w pobliżu karczmę Nową. Mapa ta zawiera także podziały własnościowe, wyróżniając własność: starościńską, miejską i kościelną.

Mapy wielkoskalowe Bolimowa, Nowego Dworu, Mogielnicy, Mszczonowa, Pułtuska, Tarczyna i Błonia, zachowane w zbiorach AGAD, pozwalają na odtworzenie obrazu kartograficznego tych miast z końca XVIII i z 1. połowy XIX w. Uściślenie tego obrazu byłoby możliwe po wykorzystaniu także innych źródeł dotyczących dziejów tych miast, przede wszystkim lustracji, inwentarzy dóbr, opisów miast znajdujących się w aktach Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych oraz akt miejskich, ale to przekraczało zakres tematyczny niniejszego studium. Analiza źródeł aktowych prawdopodobnie umożliwiłaby także ukazanie obrazu topograficznego na przełomie XVIII i XIX w., a może i w okresie wcześniejszym, tych miast i miasteczek mazowieckich, w przypadku któ-

⁴² Ibidem, 184–9. Mapę tę sporządził mierniczy Jan Morawski rękopiśmienną techniką wielobarwną, na papierze o wymiarach 115,5 x 124,1 cm, w skali 1:5 000.

⁴³ AGAD, KRSW, sygn. 847, k. 105. Mapa została wykonana wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 68,5 x 45,9 cm.

rych kartograficzna baza źródłowa jest bardzo niska. Jednakże zadania te będą podejmować autorzy *Atlasu historycznego miast polskich*.

Miasta, których obraz kartograficzny w końcu XVIII i w 2. połowie XIX w., stanowił przedmiot niniejszego studium, były miejscowościami różnej wielkości, różne także były ich w tym okresie dzieje. Największym z nich był Pułtusk, w którym oprócz głównego rynku i rynku na Starym Mieście znajdowały się w latach dwudziestych XIX w. dwadzieścia cztery ulice oraz dwa przedmieścia, a jego ludność w tym czasie liczyła 2 832 mieszkańców chrześcijan i 549 Żydów⁴⁴. Do większych miast należało również Błonie, które posiadało rynek i Rynek Nowy oraz 16 ulic. Mniejsze były: Bolimów, Nowy Dwór, Mszczonów i Tarczyn. Najmniejsza była Mogielnica, składająca się w końcu XVIII w. z rynku i czterech ulic. Wszystkie te miasta posiadały własność ziemską: pola, ogrody i łąki.

Wspólną cechą dziejów miast i miasteczek mazowieckich w 2. połowie XVIII w. był proces ich odbudowy ze zniszczeń wojennych okresu 2. połowy XVII i początku XVIII w. Dowodzą tego także źródła kartograficzne — mapa wielkoskalowa Nowego Dworu z 1797 r. i mapa wielkoskalowa Pułtуска z 1803 r., które są planami regulacyjnymi tych miast. Niektóre z tych miast ucierpiały w czasie wojen napoleońskich, między innymi Nowy Dwór i Pułtusk, inne dotknęły klęski żywiołowej, głównie pożary i powodzie — Nowy Dwór i Mszczonów. W przypadku Mszczonowa zachowały się kartografika związane z planami jego odbudowy po pożarach w 1800 i 1862 r. Drugim okresem korzystnym dla rozwoju miast mazowieckich była doba konstytucyjna Królestwa Polskiego. W tym czasie powstało wiele planów regulacyjnych miast. Spośród przedstawionych tu map wielkoskalowych z 1. połowy XIX w. do grupy planów regulacyjnych można zaliczyć mapy: Pułtуска z 1803 i z 1824 r., Błonia z 1820 r. (zachowana w kopii z 1827 r.), Tarczyna z 1822 r., Mszczonowa z 1824 r. (zachowana w kopii z 1869 r.) i z 1862 r., (zachowana w kopii z 1864 r.). Do nielicznych należą zachowane mapy wielkoskalowe miast mazowieckich, poza dotyczącymi Warszawy, ukazujące ich rozwój w latach dwudziestych XIX w. Proces ten możemy częściowo prześledzić jedynie na mapach wielkoskalowych Pułtуска, Błonia, Mszczonowa i Tarczyna.

⁴⁴ J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, J. Szczepański, op. cit., s. 61. W 1830 r. w Pułtusku zamieszkiwało 4 400 ludności, a liczba domów sięgała 288, w tym 110 murowanych.